

Тетяна ЗАБОЛОТНА,

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, Київ, Україна

Tetiana ZABOLOTNA,

Senior Researcher at the Department of Military Historical Research, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

e-mail: zabten@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

Міський простір і вища школа: специфіка функціонування київських навчальних закладів у роки нацистської окупації

У статті комплексно проаналізовано трансформацію мережі та функціональної спрямованості київських закладів вищої освіти під впливом нацистської окупаційної політики 1941–1943 рр. Увага фокусується на малодосліджених аспектах організаційних перебудов, зокрема на спробі створення уніфікованого Політехнічного інституту. Встановлено, що попри наявність потужної матеріальної бази та кваліфікованих кадрів нацистська адміністрація розглядала вищу освіту виключно крізь призму прагматичних потреб Третього Райху. Доведено, що легалізація діяльності медичного, сільськогосподарського, ветеринарного та інших інститутів мала на меті не підготовку кваліфікованих фахівців, а експлуатацію людських ресурсів для обслуговування економічних інтересів окупантів. Навчальний процес був обмеженим, ідеологічно контрольованим й орієнтованим на якнайшвидший випуск спеціалістів вузького профілю, необхідних для ефективного використання природних ресурсів окупованих територій.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація, Київ, вища освіта, інститут, студент.

Urban Space and Higher Education: The Functioning of Kyiv's Educational Institutions under Nazi Occupation

The article comprehensively analyses how the network and functional orientation of Kyiv's higher education institutions transformed under the influence of Nazi occupation policy during 1941–1943. The aim of the work is to provide a detailed description of the invaders' educational measures, clarify the strategic goals of the occupation administration regarding the city's intellectual potential, and reconstruct the specific features of restoring the activities of higher education institutions under the "New Order". The scientific novelty lies in an attempt to provide a systematic analysis of the academic environment in Kyiv during the Nazi occupation. The study focuses on the organizational restructuring of higher education and the practical challenges faced by individual institutions attempting to resume their operations. It is established that despite the availability of a solid material base and qualified personnel, the Nazi administration viewed higher education exclusively from the perspective of the Third Reich's pragmatic needs. The functioning of higher education institutions remained limited and strictly subordinated to the requirements of the occupation regime. The study proves that the legalization of medical, agricultural, veterinary, and other institutes, as well as the conservatory, was not intended to foster genuine scholarship. Instead, it aimed at exploiting human resources to serve the economic interests of the occupiers. The educational process was restricted, ideologically controlled, and focused on the rapid graduation of narrow-profile specialists necessary for the exploitation of the occupied territories and their natural resources.

Keywords: World War II, Nazi occupation, Kyiv, higher education, institute, students, educational policy.

Освіта є важливим фактором розвитку особистості й суспільства. Вона відіграє ключову роль у формуванні знань, умінь і навичок, необхідних для життя в сучасному світі. Університети

й інститути є невід'ємною частиною міського ландшафту, визначають динаміку освітніх процесів, впливають не лише на академічне середовище, а й на культурні та соціальні процеси в місті. Ці навчальні заклади є каталізаторами інновацій,

осередками наукових досліджень, організаторами культурних заходів. Водночас збройні конфлікти й окупації руйнують освітню інфраструктуру, обмежують доступ до освіти. Яскравим прикладом цього явища була політика нацистів щодо вищої освіти в Києві в роки окупаційного режиму, зокрема у заходах зі збереження викладацького персоналу, студентів, матеріально-технічної бази.

Деякі київські заклади вищої освіти (далі — ЗВО) стали предметом вивчення в працях українських істориків¹. Зокрема, київські виші були розглянуті в контексті освітньої політики Райхскомісаріату «Україна»². Проте відсутнє комплексне дослідження щодо реконструкції освітньої політики й встановлення кількості та ефективності діяльності київських ЗВО у роки нацистської окупації.

Метою статті є характеристика освітніх заходів нацистських загарбників, стратегічних цілей окупаційної адміністрації щодо інтелектуального потенціалу Києва, реконструкція особливостей відновлення діяльності вишів у специфічних умовах «нового порядку».

Окупаційна влада, керуючись ідеологічними засадами расової теорії про неповноцінність слов'ян, намагалася обмежити доступ молоді до вищої освіти. Нацисти вважали, що освічені люди становлять потенційну загрозу, оскільки можуть очолити опір. Тому вони прагнули перетворити українців на некваліфіковану робочу силу, придатну сумлінно працювати на благо Третього Райху. Лише прагматичні міркування змусили окупантів частково змінити свою позицію. Адже дефіцит фахівців у деяких галузях був очевидним. Тому завойовники дозволили функціонування

окремих професійних шкіл і вишів, але намагалися контролювати навчальний процес, щоб виховати лояльних до Райху спеціалістів.

Крім того, окупаційна влада розглядала освіту як потужний важіль ідеологічного впливу на українську молодь і тому вимагала від педагогів відповідно відкоригувати навчальні програми. Часткове відновлення ЗВО мало на меті не стільки забезпечення якісної освіти, скільки формування покоління, лояльного до нацистської ідеології. Реєстрація та облік студентів давали змогу окупантам не лише контролювати освітній процес, а й мобілізувати молодь для примусової праці в Україні та Німеччині. Тобто окупаційна адміністрація прагнула встановити тотальний контроль над освітнім середовищем Києва, перетворивши його на інструмент реалізації своєї ідеологічної та колоніальної стратегії.

Окупація Києва суттєво змінила міський простір, зокрема й освітній. Законодавчі норми щодо вищої освіти, які діяли в межах Райхскомісаріату «Україна», відзначалися значною хаотичністю та підпорядкованістю політичним цілям окупантів. Дозволивши діяльність окремих ЗВО, нацисти намагалися створити видимість відновлення нормального життя в місті, активно висвітлюючи ці заходи в окупаційній пресі.

На початку нацистської окупації, в умовах відсутності чітких, уніфікованих вимог до освітніх закладів, недостатньої координації між чиновниками різних рівнів і наполегливості української громадськості, вживалися заходи з відновлення роботи навчальних закладів Києва. Для цього здійснювався облік студентів і викладачів, оцінювався стан приміщень та матеріально-технічного забезпечення. Зібрані дані систематизувалися у звітах і надсилалися до відділу освіти та культури Київської міської управи (далі — КМУ)³.

Подекуди заклади вищої освіти ініціювали відновлення діяльності на власний розсуд, не чекаючи на офіційні розпорядження окупаційної адміністрації. Передусім це стосувалося установ, чия матеріальна база не була евакуйована або найменше постраждала від бойових дій обох воюючих сторін. Збереження будівель, обладнання навчальних кабінетів і бібліотек у поєднанні з наявністю викладацького складу й студентського контингенту давало змогу оперативно організувати освітній процес.

Однак окупаційна влада прагнула стримати ці стихійні ініціативи. Фактично діяльність викладацької спільноти Києва у 1941 р. обмежувалася суто організаційними заходами й сподіваннями на повноцінне відновлення роботи ЗВО, що не знаходило підтримки в нацистських владних структурах.

¹ Ганіткевич Я. До історії становлення української вищої медичної школи (медичний інститут в окупованому гітлерівцями Києві у 1941–1943 рр.). *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2010. № 3. С. 47–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VSG_2010_3_11 (дата звернення: 12.12.2024); Левченко Ю. Освітня та культурна діяльність Київського педагогічного інституту під час нацистської окупації (листопад 1941 — вересень 1942 рр.). *Світ Кію*. 2021. № 3 (2). С. 30–49. [https://doi.org/10.31392/CW-2021.4\(3-4\).03](https://doi.org/10.31392/CW-2021.4(3-4).03); Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. *Історія науки і біографістики*. 2021. № 2. С. 201–224. doi.org/10.31073/istnauka202102-13.

² Гінда В. Освітня політика нацистів в Райхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 15. С. 61–75; Гончаренко О.М., Гончаренко І.В., Куніцький М.П. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 232 с.; Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / пер. з нім. Г.П. Задвернюкаа ін. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.; Заболотна Т. Заклади вищої освіти в Україні у роки нацистської окупації: стан та особливості діяльності. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2023. Вип. 27. С. 73–120. <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073>.

³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 12–15, 72–78, 113–115 зв., 125–129.

Становище суттєво ускладнилося після появи «Розпорядження про політику вищої школи в Райхскомісаріаті “Україна”» А. Розенберга від 21 січня 1942 р., яке фактично ліквідувало систему вищої освіти на окупованих територіях. Виняток становили лише вузькопрофільні факультети, де відчувався гострий дефіцит кадрів (медицина, ветеринарія, сільське господарство тощо). Через нагальну потребу у фахівцях діяльність таких закладів орієнтувалася передусім на завершення навчання студентами старших курсів. Водночас зарахування до них супроводжувалося обов’язковою ідеологічно-політичною «фільтрацією» довоєнного контингенту. Викладацький склад також проходив перевірку на політичну благонадійність. Науково-освітній процес було цілком підпорядковано прагматичним потребам німецької цивільної адміністрації⁴.

Напередодні війни Київ був потужним освітнім центром. У місті функціонувало 20 закладів вищої освіти, що налічували понад 22 тисячі студентів⁵. Хоча частина здобувачів і викладачів встигла виїхати в липні-серпні 1941 р., жодному з київських вишів не вдалося здійснити повну евакуацію, зокрема вивезти інститутські колективи й матеріально-технічну базу в тиллові райони СРСР. З початком окупації, попри значні втрати, місцева влада й громадськість доклали зусиль для відновлення роботи окремих інститутів й університету, спираючись на наявний професорсько-викладацький склад, студентів і збережене обладнання.

14 жовтня 1941 р. часопис «Українське слово» сповістив про початок реєстрації студентів Київського університету (вул. Короленка^{*}, 60). Відновлення діяльності передбачалося на трьох факультетах (історико-філологічному, природничо-математичному та юридичному), до складу яких входило 48 кафедр⁶. Новопризначений ректор, професор Костянтин Штеппа⁷, затвердив

⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / Упоряд. В.М. Косик. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. С. 107–108.

⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. Ч. 2 / [ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), О.В. Бажан, Г.В. Боряк та ін.; упоряд.: І. Азарх, М. Баришполец (Лобода), Т. Вронська та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2021. С. 695.

^{*} Нині вул. Володимирська.

⁶ Оголошення. *Українське слово* (Київ). 1941. 14 жовт. № 30. С. 4.

⁷ Штеппа (інколи трапляється написання Штепа) Костянтин Тодосійович (1896–1958) — історик-візантолог, журналіст, громадський діяч. Доктор історії європейської культури (1927), професор (1927). Активний діяч антикомуністичної еміграції. Середню освіту здо-

розгорнутий штатний розклад. Цей документ обсягом у десять сторінок детально регламентував інституційну структуру університету, фіксуючи перелік посад і персональний склад науково-педагогічних кадрів⁸.

Незважаючи на бойові дії, приміщення університету, його лабораторії, кабінети й допоміжні майстерні переважно збереглися. І хоча частину дороговартісного устаткування евакуювали на початку війни або знищили, матеріальна база була придатною для використання. Попри те, що чимало викладачів виїхало в радянський тил, у місті залишилося достатньо професорів і доцентів для організації навчального процесу.

До війни в університетах навчалося 3500 студентів, на початку нацистської окупації на реєстрацію з’явилася їхня п’ята частина (700 осіб)⁹. Кореспондент газети «Українське слово» зазначав, що молодь щодня приходила до університету й записувалася до числа слухачів. Згідно з планами передбачалося, що студенти V курсу прослухають цикл лекцій, отримають необхідні консультації і зможуть завершити навчання. Водночас дискусійним залишалося впровадження обов’язкової плати за здобуття освіти¹⁰.

За свідченнями доньки К. Штеппи, у Києві під час окупації перебувала значна кількість науковців. Здебільшого вони не змогли евакуюватися не через політичні переконання, а внаслідок незадовільної організації евакуаційного процесу. Саме ці науковці долучилися до відновлення діяльності університету. Втім, освітній процес не набув системного характеру: постійний розклад був

був у Полтавській духовній семінарії (1914). Того ж року вступив на історико-філологічний факультет Петроградського університету. У 1916 р. перейшов до військового училища. Учасник Першої світової та громадянської війн. Закінчив Ніжинський інститут народної освіти (ІНО, 1921). У 1920–1930-х роках очолював кафедри в Ніжинському педінституті та Київському державному університеті (КДУ), був деканом істфаку КДУ. Одночасно співпрацював з ДПУ / НКВС як секретний співробітник. У 1938–1939 рр. перебував під арештом, звільнений «з оперативних міркувань». Під час нацистської окупації Києва — ректор університету, завідувач відділу освіти міської управи й головний редактор газети «Нове українське слово». Співпрацював із СД. У 1943 р. виїхав до Німеччини, згодом — до США. У повоєнний період — провідний експерт антикомуністичного руху, один із засновників мюнхенського Інституту з вивчення СРСР, співробітник радіо «Свобода». Його праця «Russian Historians and the Soviet State» (1962) стала класикою радянознавства. (Див.: Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 65. Спр. С-7401); XX век: История одной семьи / Под ред. А.В. Попова. Москва: Изд-во «РУСАКИ», 2003.

⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 1–10.

⁹ ДАКО. Там само. Спр. 243. Арк. 72.

¹⁰ Дніпрянський Євген. Київський університет Володимира Великого. *Українське слово* (Київ). 1941. 24 жовт. № 39. С. 3.

відсутній, а навчання технічних фахівців обмежувалося семінарськими заняттями¹¹.

Фінансування ЗВО здійснювалося виключно коштом бюджету КМУ, яка у грудні 1941 р. лише налагоджувала свою роботу й не мала достатніх ресурсів. Відсутність матеріальних засобів та цілеспрямована політика окупаційної влади, яка заперечувала потребу у функціонуванні гуманітарних вишів, призвели до остаточного згорання планів із відновлення діяльності університету¹².

20 жовтня 1941 р. міська управа оголосила про відкриття одного з найстаріших та найпрестижніших технічних закладів вищої освіти України — Київського політехнічного інституту (КПІ, вул. Пирогівська, 9). До його складу увійшло вісім довоєнних технічних інститутів міста (індустріальний, технологічний харчової промисловості, інженерно-будівельний, шкіряно-взуттєвий, технологічний силікатів, кінорежисерів, авіаційний та окремі факультети гідромеліоративного вишу). Заклад мав функціонувати у складі п'яти факультетів: механічного, електротехнічного, інженерно-будівельного, хімічно-технологічного й промислово-економічного. Ректором інституту був призначений професор Микола Величківський¹³.

Попри ентузіазм київських освітян і підтримку з боку міської управи, перші місяці роботи КПІ виявилися вкрай складними. Брак фінансування, а також побоювання викладачів і студентів щодо офіційної реєстрації через нестабільну ситуацію в місті й страх перед окупантами суттєво уповільнили процес відновлення інституту. На початку окупації до роботи зголосилося лише 96 викладачів (зокрема, 22 професори та 46 доцентів) з усіх восьми київських технічних вишів, що становило третину довоєнного кадрового складу

¹¹ Машкевич Стефан. Еліта в окупації (Київ, 1941–1943): «сладкая жизнь» или борьба за выживание? Интервью с Аглаей Горман, дочерью Константина Штеппы. *История. Научное обозрение OSTKRAFT* / Под ред. М.А. Колерова. Москва: Модест Колеров, 2024. № 20. С. 155.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 4. Арк. 8–9, 11–14.

¹³ Величківський Микола Іванович (1882–1976) — економіст, український політичний і державний діяч. Перед Другою світовою війною викладав у Кам'янець-Подільському, Житомирському с/г інститутах. У роки нацистської окупації — ректор КПІ, голова Української національної ради (УНРада) у Києві. Одночасно директор Ін-ту економіки, статистики та географії при УАН у Києві. 6 лютого 1942 р. заарештований, згодом звільнений. У квітні 1944 р. очолив поновлену у Львові УНРаду. У липні того ж року емігрував до Кракова, потім переїхав до Братислави. Від 1945 р. — професор і завідувач кафедри статистики Української вищої школи економіки та професор Українського техніко-господарського інституту (обидва у Мюнхені). У 1951 р. переїхав до США. Залишив спогади «Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки)».

одного лише КПІ¹⁴. Плани української громадськості щодо повноцінного освітнього процесу наштотувалися на жорстку позицію загарбників: уже через місяць, 28 листопада 1941 р., керівник відділу політики Генералкомісаріату в Києві Райнгардт¹⁵ вимагав припинити роботу у всіх вищих школах і академічних установах Києва¹⁶.

Ректор КПІ М. Величківський докладав значних зусиль для збереження інституту та підтримки персоналу, намагаючись розв'язати критичні матеріальні проблеми. Задля виживання колективу було організовано господарсько-виробничу діяльність, зокрема роботу електротехнічних майстерень, а з грудня 1941 р. викладачі розпочали виготовлення товарів широкого вжитку (свічок, сірників тощо). Однак 6 лютого 1942 р. ректора заарештували, а інститут закрили¹⁷.

Згодом корпуси КПІ перепрофілювали під потреби окупаційної влади: спочатку там розмістили військовий госпіталь, а пізніше — базу для Науково-дослідного інституту металотехніки. До роботи в лабораторіях останнього залучали окремих науковців КПІ¹⁸. На початку червня 1943 р. установу приєднали до Крайового інституту дослідження сировини¹⁹.

КМУ підтримала ініціативу освітян щодо відновлення роботи Київського педагогічного інституту (6-р Шевченка, 22–24). Окупаційна влада, вбачаючи в ньому потенційний інструмент пропаганди, спочатку сприяла цьому процесу. Адже, на думку завойовників, у місті гостро бракувало вчителів для початкових шкіл, яких вони планували залучати до обробки учнів за нацистською ідеологією, тоді як радянські педагоги розглядалися як непридатні для цієї місії.

7 листопада 1941 р. відділ культури та освіти Київської міської управи видав наказ про створення Київського учительського інституту на базі довоєнних педагогічного й учительського. Новий заклад мав готувати вчителів для загальноосвітніх шкіл. Структура інституту передбачала функціонування шести факультетів (дефектологічного, історичного, мовно-літературного, природничо-географічного, фізико-математичного та дошкільного виховання) з 11 кафедрами. Директором освітнього закладу було призначено

¹⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 82–86.

¹⁵ Райнгардт В. (нім. Reinhardt, W.) — керівник відділу Па (пропаганди) генерального комісара Київської генеральної округи, камерадшафтсфюрер, гебітскомісар.

¹⁶ Величківський Микола. Сумні часи німецької окупації. *Визвольний шлях*. 1965. № 3 (205). С. 297–298.

¹⁷ Там само. С. 393, 395.

¹⁸ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1943. 18 лют. № 41 (359). С. 4.

¹⁹ Досліджування сировини та пального. *Там само*. 5 черв. № 131 (449). С. 4.

доцента В. Завітневича²⁰. Проте, попри амбітні плани та офіційне оголошення 12 грудня 1941 р. про початок роботи, фактичне відновлення навчального процесу постійно відкладалося²¹.

Нацистська адміністрація не дозволила інституту розгорнути повноцінну діяльність. Хоча штатний розклад КМУ затвердила ще в грудні, фактично працювало тільки 11 осіб адміністративно-господарського персоналу²²; навчання так і не розпочалося. Попри це, у донесенні начальника поліції безпеки та СД Києва за березень — початок квітня 1942 р. вказувалося, що Учительський інститут має бути збережений для підготовки педагогічних кадрів для «нижчих» шкіл та надання їм методичної допомоги²³.

У січні 1942 р. директор учительського інституту ініціював підготовку нових шкільних підручників. Для цього при закладі була створена Комісія українських освітян (комісія авторів підручників). Незважаючи на обмежені ресурси, вдалося підготувати 18 підручників для I–IV класів і передбачалося створення ще 15 — для V–VI класів²⁴.

Станом на 18 травня 1942 р. після п'ятимісячної перерви було заплановано відновлення роботи початкових («народних») шкіл. Для підтримки вчителів при інституті організували п'ять науково-методичних кабінетів (педагогіки і психології, мови й літератури, фізики, природознавства й математики). Газета «Нове українське слово» з цього приводу повідомляла, що за 13 днів (від 18 травня до 4 червня) ці кабінети відвідали

249 вчителів, які отримали індивідуальні й групові тематичні консультації²⁵.

Попри початкові плани, відновлення роботи Київського учительського інституту затягнулося. Лише у вересні 1942 р., за розпорядженням райхскомісара України Е. Коха, це питання було знову порушене. Однак на той момент уже планувалося відкриття «Німецького педагогічного інституту» для підготовки вчителів-німців²⁶. У донесенні начальника поліції безпеки та СД Києва від 1 жовтня 1942 р. йшлося про створення закладу з короткостроковими курсами для допоміжного персоналу з акцентом на практичній підготовці²⁷. Кияни сприйняли цю новину із сарказмом: «Прийшов подивитися на те місце, де тисячу років тому вперше ступила нога переможної германської раси на київських горах, а тепер, через тисячу років, відкрився німецький педагогічний інститут для німців, що має великі завдання в створенні тут Великонімецьчини і де майорить прапор великого німецького народу... за рік-два він випустить перших учителів для онімечення “східного простору”»²⁸. Зрештою, через зміну пріоритетів окупаційної адміністрації, цей проєкт не був реалізований. Приміщення та майно Київського педагогічного вишу було законсервовано й охоронялося його адміністрацією²⁹.

Особливу увагу окупаційна влада приділяла сільськогосподарській освіті. Хоча спочатку нацисти не заперечували проти відкриття аграрних інститутів, вони не надавали їм реальної підтримки. Лише у 1942 р., відчувши гострий дефіцит фахівців, зокрема агрономів і зоотехніків, окупанти рекомендували українським освітянам організувати профільні навчальні заклади, переважно школи. Як зазначав кореспондент окупаційного часопису, «...брак кваліфікованих агрономів із закінченою освітою гальмує швидке відродження сільського господарства України...» (читай — ефективне пограбування. — Т. 3.). Відповідно до німецьких директив, передбачалося відкриття 10–12 спеціальних шкіл і п'яти сільськогосподарських інститутів (зокрема, у Києві, Умані, Херсоні, Харкові та Мелітополі) з обмеженим контингентом — до 130 осіб у кожному³⁰.

²⁰ Завітневич Василь Прокопович (1899–1983) — український педагог, юрист, літературознавець, музикознавець, хорový диригент. У 1930-х роках викладав українську мову та літературу у вишах Києва. 1938–1941 рр. — декан мовно-літературного ф-ту Київського державного педагогічного ін-ту ім. О.М. Горького. У роки нацистської окупації — директор Київського учительського вишу. Від липня 1942 р. — очільник методично-консультаційного бюро відділу культури і освіти КМУ. Керівник Комісії у справах українського правопису. 1943 р. виїхав до Німеччини, з 1948 р. мешкав у США. Упродовж 1948–1978 рр. — диригент хору собору Св. Володимира в Нью-Йорку, у 1952–1982 рр. — директор Науково-богословського інституту УПЦ в США. Видатний упорядник духовної музики, який видав 10 збірників літургійних співів. Брав активну участь у розбудові центру в Саут-Баунд-Бруку та діяльності Ради Митрополії УАПЦ.

²¹ Учительський інститут. *Українське слово* (Київ). 1941. 3 груд. № 73. С. 4.

²² ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 24а. Арк. 170; Спр. 294. Арк. 3, 18; Ф.Р-2412. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 77.

²³ Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; редкол.: Л.В. Легасова (кер. проєкту) та ін. Київ: Аеростат, 2012. С. 140.

²⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 175. Арк. 24.

²⁵ Методична допомога вчителю. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 9 черв. № 130 (145). С. 4.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 145 зв.; Педагогічний інститут в Києві. *Звягельське слово*. 1942. 19 верес. № 55. С. 3.

²⁷ Гончаренко І.В. Педагогічна освіта на теренах Генерального округу «Київ» Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. 2011. № 2. С. 37.

²⁸ Гуменна Докія. Хрещатий Яр. Роман-документ. Нью-Йорк, 1956. С. 257–258.

²⁹ Гончаренко І.В. Педагогічна освіта на теренах Генерального округу «Київ» Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). С. 37.

³⁰ Січковий С. Відбудова сільськогосподарської освіти. *Мариупольська газета*. 1942. 15 жовт. № 132. С. 1.

Підготовчі роботи з відновлення Київського сільськогосподарського інституту розпочалися ще восени 1941 р.³¹ Однак заклад зазнав значних руйнувань і потребував серйозних ремонтно-відновлювальних робіт. Ситуацію ускладнювала істотна віддаленість інституту від центру міста (Голосіїв) і відсутність належного транспортного сполучення. Працівникам вишу доводилося щодня долати близько 8 км пішки в один бік. Водночас матеріальна база поступово розграбовувалася місцевим населенням³².

Незважаючи на труднощі, група колишніх співробітників (6 професорів, 12 доцентів, 3 асистентів і 6 лаборантів) взялася за відбудову навчальних корпусів³³. Директором інституту став професор Федір Юрков³⁴. Він звернувся до завідувача відділу культури та освіти КМУ з проханням виділити 7 500 крб для оплати праці 15 викладачів³⁵. Однак міська адміністрація визнала фінансування ремонту нерентабельним і передала для потреб освітньої установи частину приміщень колишнього Інституту соціалістичного землеробства (вул. Фундуклеївська, 46). Співробітники за короткий термін облаштували нові кабінети. Однак адаптація до нових умов виявилася непростою: під тиском окупаційної влади довелося розробляти нові навчальні плани й структуру інституту. Через відсутність нових підручників викладачі були змушені використовувати радянські видання, попередньо вилучаючи з них ідеологічні пасажі³⁶.

Особливістю вступної кампанії стала вимога до абітурієнтів надавати разом із заявою дозвіл від бюро вербування на роботу в Німеччину³⁷. Це автоматично позбавляло можливості навчатися тих осіб, які уникали реєстрації на біржі праці.

Освітній процес відновлювався поетапно: від 1 лютого 1942 р. розпочалися заняття для IV і V курсів, а 10 листопада того ж року — для студентів

молодших курсів. Йшлося насамперед про продовження навчання молоді, яка розпочала його за радянської часів у вишах Києва, Глухова, Білої Церкви й Житомира. Станом на лютий 1942 р. до занять стало 388 студентів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл студентів Сільськогосподарського інституту за відділеннями та курсами (лютий 1942 р.)

Назва відділення	I курс	II курс	III курс	Разом
Агрономічне	138	25	19	182
Технологічне	64	15	34	113
Механізаційне	48	15	30	93
Разом	250	55	83	388

Структура студентського контингенту, відображена в таблиці, демонструє, що найбільше слухачів обрало агрономічні спеціальності (182 студенти). Технологічний (113) та механізаційний (93) напрями мали меншу чисельність студентів. Привертає увагу низька кількість другокурсників, що, ймовірно, зумовлено виїздом з міста або переходом до інших навчальних закладів. За національним складом переважали українці (356 осіб, або 92 %), також були росіяни (21), фольксдойчі (4) та інші національності — 7³⁸.

Відсутність у статистиці даних про IV та V курси дисонує з повідомленнями окупаційної преси про практику старшокурсників-агрохіміків на дослідних полях у Голосіїві. Така невідповідність може пояснюватися наказом нацистської влади про скорочення терміну навчання до трьох років, внаслідок чого III курс фактично ставав випускним³⁹.

Викладацький склад інституту скоротився майже вдвітьє — до 19 осіб (проти 200 у довоєнний період). Навчальне навантаження було збільшене до 9 годин на добу, а основний акцент зміщений на прикладні дисципліни та практичну підготовку фахівців для потреб сільського господарства⁴⁰.

Крім того, до сільськогосподарського вишу було приєднано колишній Лісогосподарський інститут (вул. Фундуклеївська, 46), матеріально-технічна база й будівлі якого зазнали значних руйнувань на початку війни. Становище ускладнювалося віддаленістю закладу від міста (10–12 км). З довоєнного професорсько-викладацького складу в Києві залишилося лише 6 професорів (завідувачів кафедр), 12 доцентів, 8 асистентів та 6 лаборантів⁴¹. Станом на липень 1941 р. у Києві перебувало 640 студентів цього інституту,

³¹ Величківський М. Вища сільськогосподарська освіта в Києві (порядком обговорення). *Українське слово* (Київ). 1941. 2 лист. № 47. С. 3.

³² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 134, 139.

³³ Там само. Арк. 74.

³⁴ Юрков Федір Олексійович (1874–?) — фахівець у галузі тваринництва, професор. У довоєнний період (1937–1938) обіймав посаду завідувача кафедри технології виробництва молока і м'яса Білоцерківського сільськогосподарського інституту. Станом на 12 травня 1942 р. — директор Київського сільськогосподарського інституту. Подальша доля достеменно не встановлена. Відомо, що після вигнання нацистських окупантів науковець із таким прізвищем та ініціалами працював викладачем, а згодом очолював кафедру тваринництва Уманського сільськогосподарського інституту.

³⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 134.

³⁶ Там само. Арк. 134, 139; Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 січ. № 8 (23). С. 4; В Київському сільськогосподарському інституті. *Там само*. 22 січ. № 16 (31). С. 4.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 674.

³⁸ Там само. Арк. 672–679; ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 80; В Київському сільськогосподарському інституті. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 22 січ. № 16 (31). С. 4; Київський Сільсько-господарський інститут. *Український голос* (Луцьк). 1942. 26 лют. № 9 (24). С. 7.

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 475. Арк. 675.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 81.

проте після оголошення про початок навчання під час окупації зареєструвалася лише половина з них. Причому 30 осіб — студенти V курсу, яким залишилося навчатися два місяці до складання випускних іспитів⁴². Характерно, що у 1943 р. сільськогосподарський інститут було реорганізовано в аграрну школу⁴³, що свідчило про відсутність у окупаційної влади наміру розвивати вищу аграрну освіту в Україні.

Як зазначалося вище, на початку нацистської окупації Києва Технологічний інститут харчової промисловості мав увійти до складу Політехнічного інституту. Однак через неможливість налагодити роботу останнього співробітники вишу ініціювали відновлення автономної діяльності. З 15 березня 1942 р. інститут розпочав роботу в приміщенні Хімічно-технологічного інституту (Повітрофлотське шосе, 85). Використовуючи гостру потребу окупаційної влади в інженерних кадрах для цукрової, спиртової та броварної галузей, керівництво закладу домоглося дозволу на навчання студентів IV–V курсів із різних міст. Після інтенсивного теоретичного курсу та сесії слухачі вже у червні перейшли до дипломного проєктування. Завершення навчання було заплановане на 1 вересня 1942 р.⁴⁴

Паралельно київські освітяни докладали зусиль для відновлення діяльності Ветеринарного інституту (вул. Фундуклеївська, 16/18 у будівлі школи № 47) у складі двох факультетів — ветеринарного й зоотехнічного. Попри плани розпочати його роботу ще восени 1941 р., процес затягнувся через знищення основних корпусів вишу й обладнання. Збереглася лише добре укомплектована ветеринарна клініка. Тривалий час окупаційна влада відмовляла у відкритті цього ЗВО, натомість у травні 1942 р. розглядалася можливість відкриття лише ветеринарної школи⁴⁵.

Зрештою гостра потреба у ветеринарних кадрах змусила загарбників відновити інститут під егідою ветеринарного відділу Київського генерал-комісаріату. Директором став Олександр Корсунський⁴⁶. Зарахування студентів на всі

⁴² Там само. Арк. 113–114.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 80–81.

⁴⁴ Для студентів-дипломантів. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 3.

⁴⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 74; Відкриття ветеринарної школи у Києві. *Вінницькі вісті*. 1942. 20 груд. № 101 (143). С. 3.

⁴⁶ Корсунський Олександр Миколайович (1893–1984) — мікробіолог, громадський діяч. Дійсний член НТШ. 1930–1933 рр. — завідувач кафедри Кам'янець-Подільського інституту, 1934–1941 рр. — Білоцерківського сільськогосподарського інституту. 1931–1932 рр. зарештований у справі Спілки Визволення України. У роки Другої світової війни — заступник голови Київського обласного комітету, брав участь у створенні УНР у Києві. У вересні 1942 р. очолив Київський ветеринарний інсти-

тут. На початку 1943 р. одночасно — український директор НДІ ветеринарії та тваринництва. Від 1944 р. — професор Українського технічно-господарського інституту, 1945–1949 рр. — голова Українського допомогового комітету в Мюнхені. Від 1949 р. — у ветеринарних установах м. Міннеаполіс (США).

курси здійснювалося без вступних іспитів. На перший курс подали документи 170 осіб, на старші — менше (наприклад, на четвертий — 60), оскільки частина студентів перевелася до інших вишів, які відновили роботу вже восени 1941 р. Навчання для старшокурсників, розраховане на 9 семестрів, розпочалося 7 вересня 1942 р. З метою забезпечення належних умов для навчального процесу розглядалося питання організації гуртожитку та їдальні⁴⁷. Прагнучи використати потенціал інституту для наукових досліджень, влада залучала провідних фахівців, зокрема Івана Розгіна⁴⁸.

У 1943 р. на базі інституту створили Краєвий інститут ветеринарії під керівництвом професора Штоса з Мюнхенського університету. Основним завданням вишу стало дослідження місцевих хвороб тварин та розроблення оптимальних методів їх годівлі. З наближенням фронту, у жовтні 1943 р., інститут евакуювали до Кам'янець-Подільського, а згодом, у січні 1944 р., — до Мюнхену, його наукову частину вивезли до Кенігсберга⁴⁹.

Київський гідромеліоративний інститут (КГМІ) (вул. Рейтарська, 37) став одним із небагатьох закладів вищої освіти Києва, що продовжили функціонувати в умовах нацистської окупації. Завдяки збереженню основного професорсько-викладацького складу (7 професорів, 9 доцентів, по 6 викладачів й асистентів⁵⁰), значної кількості

тут. На початку 1943 р. одночасно — український директор НДІ ветеринарії та тваринництва. Від 1944 р. — професор Українського технічно-господарського інституту, 1945–1949 рр. — голова Українського допомогового комітету в Мюнхені. Від 1949 р. — у ветеринарних установах м. Міннеаполіс (США).

⁴⁷ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 25 черв. № 144 (159). С. 4; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2; Ветеринарний інститут у Києві. *Коростишівські вісті*. 1942. 26 верес. № 15. С. 2.

⁴⁸ Розгін Іван Федорович (1897–1972) — доктор біологічних наук (1937), професор, академік Української вільної АН. Ініціатор створення Українського ветеринарного товариства. Перед війною здобув ступінь кандидата біологічних наук без захисту дисертації (1936), старший науковий співробітник (1937). 1939–1941 рр. — заступник директора Дніпропетровського сільськогосподарського інституту з навчальної та наукової роботи. Під час нацистської окупації обіймав посаду ректора Дніпропетровського державного українського університету. Наприкінці вересня 1942 р. переїхав до Києва, де очолив кафедру патологічної фізіології Київського ветеринарного інституту. У жовтні 1943 р. разом з інститутом виїхав до Кам'янець-Подільського, у 1944 р. — до Мюнхена. У 1950 р. емігрував до США, де працював спочатку в Інституті з вивчення раку (Детройт), а згодом — у великому американському шпиталі. Див.: Наші випускники. Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://pubip.edu.ua/node/1960> (дата звернення: 10.12.2024).

⁴⁹ Дослідчий інститут ветеринарії. *Голос* (Берлін). 1943. 21 лют. № 8 (103). С. 4.

⁵⁰ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 82.

студентів і матеріально-технічної бази (лабораторії, кабінети та бібліотека) виш розпочав роботу під керівництвом доцента Я. Сніцаря⁵¹.

Основним напрямом роботи закладу в цей період стала наукова діяльність. Структурно інститут поділявся на два відділи: науково-дослідний і навчальний. Через складні окупаційні умови першим у січні 1942 р. відновив роботу науково-дослідний відділ. Виконуючи завдання німецької адміністрації, вчені КГМІ зосередилися на прикладних темах: земельна меліорація в Україні, водогосподарські потреби Криму, зволоження ґрунтів, пользахисні смуги, зрошення Півдня України й меліорація правобережного Полісся. Крім того, інститут координував діяльність науково-дослідних станцій по всій Україні⁵².

Навчальний відділ інституту розпочав роботу 1 березня 1942 р., об'єднавши три факультети: гідромеліоративний, торфомеханічний та агро-меліоративний. Спершу до занять стали лише студенти IV та V курсів, а восени — решта слухачів. У травні 1942 р. 33 п'ятикурсники, які розпочали навчання ще у 1937–1938 рр., успішно захистили дипломні проекти й отримали кваліфікацію інженерів. Теоретична підготовка поєднувалася з практикою на таких важливих об'єктах, як Київський водогін та Управління залізниць⁵³.

У серпні 1942 р. відбувся набір на I курс. До лав студентства долучилося 206 абітурієнтів. Загальна кількість слухачів зроста майже вдвічі — до 369 осіб. Паралельно збільшився і викладацький склад — з 40 до 79 педагогів⁵⁴.

Однак стабільність була ілюзорною. За свідченнями студента Андрія Шафаренка, інститут функціонував лише до січня 1943 р. Поширені серед молоді чутки про розпуск закладу й відправлення

на примусові роботи до Німеччини⁵⁵ мали під собою реальне підґрунтя: згідно з розпорядженням Е. Коха від 4 жовтня 1942 р., молодь віком від 15 років підлягала загальній трудовій повинності⁵⁶.

Унаслідок критичної ситуації з кваліфікованими кадрами й наполегливих вимог А. Розенберга навчання ненадовго вдалося відновити на початку 1943 р. Проте вже в лютому німецькі війська зайняли частину корпусів КГМІ, що призвело до припинення занять для більшості курсів (крім випускних) і скорочення персоналу. 8 травня 1943 р. розпорядженням генералкомісаріату заклад об'єднали з Інститутом гідрології, утворивши «Водний інститут організації Тодта». Плани керівництва щодо відновлення навчання восени 1943 р. не були реалізовані через наступ радянських військ⁵⁷. Під час відступу нацисти завдали інституту непоправної шкоди: будівлі було зруйновано, унікальна лабораторія та бібліотека згоріли, а цінне обладнання вивезли до Німеччини⁵⁸.

Окремим пріоритетом окупаційної влади був суворий санітарно-епідеміологічний контроль. Свідчення вищезгаданої Аглаї Штеппи підтверджують особливу увагу німців до роботи малярійних станцій у Києві, зокрема в районах із високою вологістю (Голосіїв, Мишоловка). Побояючись спалахів малярії серед військового контингенту (німецьких, угорських та італійських підрозділів), влада негайно реагувала на виявлення личинок комарів терміновою хімічною обробкою водойм, до якої залучали переважно місцевих працівників під суворим наглядом німецьких фахівців⁵⁹.

Налагодження роботи закладів охорони здоров'я виявило істотний брак медичних кадрів. З огляду на необхідність усунення гострої нестачі фахівців окупаційна адміністрація була вимушена піти на поступки, надавши дозвіл на часткове відновлення діяльності Київського медичного інституту (КМІ, 6-р Шевченка, 13). Ініціаторами цього процесу виступили професор Б. Кучеренко⁶⁰

⁵¹ Сніцар Яків Овсійович (1907–?) — інженер-меліоратор, доцент. Закінчив Київський гідромеліоративний інститут (1929). Зять професора М. Тюленева. Від жовтня 1941 р. до червня 1943 р обіймав посаду директора КГМІ. Існують суперечливі дані щодо його подальшої долі. За однією версією, під час наближення Червоної Армії він виїхав із Києва разом із відступаючими німецькими військами та згодом емігрував до Канади (Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут в період нацистської окупації. С. 217). Водночас у радянських джерелах особа з таким прізвищем та ініціалами згадується у 1960-х роках як інженер інституту «Укрводканалпроект». (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки. Документи і матеріали / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко (кер. кол. упоряд.) та ін. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012 С. 161).

⁵² Сніцар Я. Гідромеліоративний інститут. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 2 серп. № 177 (192). С. 4.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 208–209.

⁵⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 5. Спр. 61018. Арк. 12.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 12.

⁵⁷ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1943. 8 верес. № 211 (529). С. 4; Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 216.

⁵⁸ Цибульський Валерій. Київський гідромеліоративний інститут... С. 217.

⁵⁹ Машкевич Стефан. *Еліта в окупації* (Київ, 1941–1943): «сладкая жизнь» или борьба за выживание? С. 152.

⁶⁰ Кучеренко Борис Павлович (1910–1942) — український патологоанатом, професор (1940). Працював викладачем у Київському медичному ін-ті та Ін-ті удосконалення лікарів, паралельно обіймав посади зав. патолого-анатомічного відділу та заст. директора з наукової роботи Київського туберкульозного ін-ту. 1935 р. здобув ступінь доктора медичних наук. Входив до складу вченої ради Наркомату охорони здоров'я УРСР, був заст. голови патолого-анатомічної комісії при НКОЗ. Під час Другої світової війни — проректор та професор КМІ. Брав участь у перегляді на-

(завідувач кафедри патологічної анатомії КМІ) та колишній асистент факультетської хірургічної клініки д-р О. Лазуренко⁶¹, останній був призначений директором вишу⁶².

КМІ було створено згідно з постановою міської управи від 20 жовтня 1941 р. шляхом об'єднання двох довоєнних медичних інститутів міста⁶³. Вже 3 листопада розпочалися заняття для 85 старшокурсників, а згодом — для студентів молодших курсів⁶⁴. Загалом до кінця листопада 1941 р. кількість слухачів досягла 556 осіб (158 — на другому курсі, 177 — на третьому, 130 — на четвертому, 90 — на п'ятому)⁶⁵. У лютому 1942 р. відбулася нова вступна сесія, до навчання долучилося ще 485 студентів⁶⁶. Постійний добір на старші курси упродовж навчального року став характерною рисою тогочасної вищої школи.

Навчання в інституті було платним (300 крб на рік), що було цілком прийнятною сумою, оскільки вона не перевищувала середню місячну зарплату (477 крб)⁶⁷. Українська адміністрація ініціювала надання пільг жертвам радянських репресій, що нацисти використовували у власних пропагандистських цілях, вимагаючи широкого висвітлення таких фактів у періодиці⁶⁸.

Станом на травень 1942 р. штат інституту налічував 315 співробітників, серед яких було 25 професорів⁶⁹. Навчальний процес

вчальних планів і програм, вилучаючи зідеологізовані дисципліни радянського періоду. У квітні 1942 р. заарештований окупаційною владою, згодом розстріляний. (ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 70–91).

⁶¹ Лазуренко Олексій Савич (1884–?) — кандидат медичних наук, професор, директор Київського медінституту на початку нацистської окупації. За одними джерелами, заарештований та розстріляний нацистськими окупантами у квітні 1942 р. (Ганіткевич Я. До історії становлення української вищої медичної школи...). Однак це твердження суперечить іншим документальним свідченням. Зокрема, О. С. Лазуренко згадується у донесенні начальника поліції безпеки та СД у Києві від 15 вересня 1942 р. (ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4.).

⁶² ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 119. За свідченнями д-ра Зюкова, Лазуренко був номінальним директором вишу й не мав реальних повноважень. Фактичну координацію діяльності закладу здійснював доктор Новосельський — заступник зав. відділу охорони здоров'я генерального комісаріату Києва доктора Гроскопфа. (ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243А. Арк. 82).

⁶³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 38.

⁶⁴ Там само. Спр. 243. Арк. 13.

⁶⁵ Життя Києва. Київський державний медичний інститут. *Останні Вісті* (Київ). Понеділкове видання «Українського Слова». 1941. 24 листоп. № 2. С. 5.

⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 338.

⁶⁷ Заболотна Тетяна. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2015. Вип. 17. С. 130.

⁶⁸ Голубенко С. Радість молоді. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 31 січ. № 23 (38). С. 4.

⁶⁹ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 14.

здійснювався за адаптованими програмами медичного факультету Берлінського університету ім. Фрідріха Вільгельма, проте відбувався у надзвичайно складних умовах. Через заборону збиратися групами понад 10 осіб лекційна форма навчання фактично була неможливою. За свідченнями професора А. Зюкова⁷⁰, заняття мали фрагментарний характер, проходили в холодних приміщеннях і за гострої нестачі обладнання, що перетворювало освітній процес на «жалюгідну карикатуру»⁷¹.

Навесні 1942 р. розпочалися репресії проти керівництва вишу. Б. Кучеренка та О. Лазуренка підозрювали у зв'язках з українським націоналістичним підпіллям. Професора Кучеренка згодом розстріляли, а за Лазуренком було встановлено нагляд поліції безпеки⁷². Попри поширену в пресі помилкову інформацію про призначення нового директора (Р. Скуренка)⁷³, О. Лазуренко, ймовірно, залишався на посаді до моменту закриття закладу⁷⁴.

Влітку 1942 р. відбувся випуск 125 молодих лікарів, яких одразу направили до лікарень Києва та лівобережних районів. Нова вступна кампанія викликала ажіотаж: на 350 місць претендувало понад 1000 абітурієнтів (здебільшого жінок), оскільки студентський квиток давав шанс уникнути депортації до Німеччини⁷⁵.

---

⁷⁰ Зюков Анатолій Матвійович (1886–1953) — лікар-інфекціоніст, доктор медицини (1927), професор (1928). Працював у Київському медичному ін-ті: зав. кафедри інфекційних хвороб (1927–1953); водночас науковий керівник Київського інституту туберкульозу й Інституту охорони материнства та дитинства (1930–1935), зав. однойменної кафедри Київського інституту удосконалення лікарів (1934–1941). Під час німецької окупації — у Лікарні ім. Жовтневої революції (1-й міській клінічній лікарні) та медичному інституті. Після визволення Києва як медичний експерт входив до складу комісії зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників. Від 1943 р. — завідувач кафедр факультетської терапії та пропедевтичної терапії; з 1944 р. — завідувач кафедри інфекційних хвороб Київського медичного інституту. Одночасно обіймав посади заступника голови епідеміологічної секції вченої ради НКОЗ УРСР, заступника голови Київського філіалу товариства мікробіологів, епідеміологів та інфекціоністів. Брав активну участь в організації Інституту інфекційних захворювань, у якому в 1949–1950 рр. працював завідувачем 2-м клінічним відділенням, а в 1950–1951 рр. — в.о. заступника директора з наукової частини та науковий керівник відділів, які досліджували захворювання дихальних шляхів і черевний тиф.

⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 243а. Арк. 84–85.

⁷² Там само. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 344.

⁷³ Олексій Андрійович Івакін. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 10 квіт. № 80 (95). С. 4; Поправка. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 11 квіт. № 81 (96). С. 4.

⁷⁴ Р. С. У Вінницькому медінституті. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 18 серп. № 190 (205). С. 4.

⁷⁵ Садовська Р. Вступники і випускники. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 20 серп. № 192 (207). С. 4. Натомість, за німецькими документами, аж 1232 особи було прийнято на навчання. Оскільки 125 лікарів завершили

Проте вже 1 листопада 1942 р. нацистська адміністрація перейменувала інститут на «Полімедікум», що стало прелюдією до його ліквідації. Окупаційна преса повідомила, що слухачі всіх відділів зобов'язані з'явитися до канцелярії закладу (бул. Шевченка, 13) для переєстрації та отримання нових посвідчень⁷⁶. Насправді окупанти планували вивезти молодь на примусові роботи до Німеччини.

Оскільки цей захід не приніс очікуваних результатів, 13 листопада 1942 р. окупаційна влада офіційно оголосила про припинення діяльності інституту. Студентам запропонували «добровільно» виїхати до Райху. Від поїздки звільнялися лише особи, які завершували навчання на старших курсах. Більшість слухачів, намагаючись уникнути невільничої праці, почала переховуватися за межами Києва. Попри це, близько ста студентів стали жертвами облав «мисливців» на працездатне населення й були примусово вивезені⁷⁷.

Ті, хто наважився на втечу, наражали на небезпеку не лише себе, а й свої родини. За розпорядженням голови КМУ Л. Форостівського від 21 листопада 1942 р., студентів, які не з'явилися на біржу праці, та членів їхніх родин позбавляли продовольчих карток, що в умовах окупованого міста було фактичним приреченням на голод⁷⁸.

Незважаючи на офіційне закриття закладу, професорсько-викладацький склад продовжував докласти зусиль для збереження матеріально-технічної бази. Це питання стало критичним у 1943 р., коли нацисти посилили грабіжницьку політику щодо наукового майна. З наближенням фронту частина викладачів і лікарів, побоюючись репресій з боку радянської влади, залишила Київ разом із німецькими військами⁷⁹. Загалом, попри надскладні умови окупації, Київський медичний інститут встиг підготувати 125 лікарів, надавши частині студентської молоді шанс тимчасово уникнути долі оstarбайтера.

Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілка), яка розгорнула діяльність по всій Україні, прагнула організувати перекваліфікацію власних кадрів. Із цією метою в Києві створювалися короткотермінові курси підвищення кваліфікації. Окрім того, розглядалася можливість підготовки фахівців через мережу

навчання, то загальна кількість студентів досягла 2483 особи (ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 338).

⁷⁶ Оголошення. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 1 лист. № 255 (270). С. 4; Оголошення. *Там само*. 6 лист. № 259 (274). С. 4.

⁷⁷ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика... С. 142.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 285. Арк. 31.

⁷⁹ Там само. Спр. 243а. Арк. 88–89; Ганіткевич Я. Українська вища медична школа в окупованому гітлерівцями Києві...

постійних навчальних закладів. Таким мав стати Кооперативний інститут у Києві (планувалося набрати на I курс 200 слухачів). І хоча окупаційна преса повідомляла про початок роботи вишу 2 серпня 1942 р.⁸⁰, документальних свідчень функціонування закладу наразі не виявлено.

Аналіз повідомлень газети «Нове українське слово» свідчить про системну деградації київської вищої школи, що виявлялася в перетворенні класичних вишів на вузькоспеціалізовані інститути. Метою такої реорганізації було не формування висококваліфікованих фахівців, а прискорена підготовка персоналу для задоволення нагальних потреб окупаційної влади. Навчальні програми було максимально спрощено, а головний акцент зміщено на прикладні навички⁸¹.

Парадоксально, що на тлі жорстких обмежень, які дозволяли існування лише вишів медичних, сільськогосподарських, ветеринарних і технічних напрямів, у Києві здійснювалися спроби відродити мистецьку освіту.

Зокрема, планувалося відновлення діяльності Художнього інституту (Вознесенський узвіз, 22) як провідного осередку художньої освіти України. Цей навчальний заклад мав об'єднати майбутніх архітекторів, художників і скульпторів. Організатори ретельно готувалися до відкриття: облаштовували кабінети й майстерні, формували навчальні програми, комплектували обладнання⁸². Однак реалізувати ці амбітні плани в умовах окупації не вдалося. Будівлю інституту було вилучено під біржу праці, а діяльність у художніх майстернях, що змушені були переміститися у підвальні приміщення, звелася до виконання лише виробничих завдань⁸³. Тільки влітку 1942 р. вдалося заснувати художню студію, обмеживши навчання дітей віком до 14 років. Річна плата становила 100 крб, а курс навчання тривав лише пів року⁸⁴. Також розглядалося питання про відкриття художньо-промислової ремісничої школи з півторарічним терміном навчання для підлітків (13–18 років)⁸⁵. Утім, ці заклади не належали до системи вищої освіти.

Незважаючи на інституційні обмеження, окремі митці продовжували викладацьку

⁸⁰ З Києва. *Рідна земля* (Львів). 1942. 8 серп. № 31 (43). С. 4; *Станіславівське слово*. 1942. 8 серп. № 1 (31). С. 4; *Тернопільський голос*. 1942. 8 серп. №2 (31). С. 4 та інші.

⁸¹ Інститути в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 23 верес. № 221 (236). С. 3.

⁸² Костирка П. Київський художній інститут. *Література і мистецтво* (Київ). 1941. 29 жовт. № 2. С. 2.

⁸³ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 177. Арк. 2 зв; Виробничо-художні майстерні. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 28 квіт. № 95 (110). С. 4.

⁸⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 1; Р. Художня студія. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 18 серп. № 190 (205). С. 4.

⁸⁵ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 3.

практику в приватному порядку. Так, Георгій Малаков⁸⁶ мав змогу навчатися у таких визначних майстрів, як Іван Хворостецький⁸⁷, Олександр Фомін⁸⁸ та Віктор Мерний⁸⁹.

Окупаційна преса повідомляла, що з грудня 1941 р. розпочав діяльність Київський театральний інститут (вул. Хрещатик, 58). Під керівництвом режисера О. Фоміна викладалися сценічно-технічні дисципліни — мистецтво слова, ритміка та інші, спрямовані на формування етики, уважності, розвитку динамізму тощо. За загально-освітні й теоретичні предмети (історія світової літератури, українська та німецька мови, історія України, всесвітня історія) відповідали фахівці секції гуманітарних наук, очолюваної В. Гаєвським⁹⁰.

⁸⁶ Малаков Георгій Васильович (1928–1979) — графік. Заслужений художник УРСР (1974). Член Спілки художників України (1960). Брат відомого киевознавця Дмитра Малакова. Учасник міських, республіканських, всесоюзних, зарубіжних мистецьких виставок від 1943 р. Автор ілюстрацій до творів на військову та пригодницьку тематику. Особливе місце у творчості митця посідає серія робіт, присвячених життю Києва в роки нацистської окупації.

⁸⁷ Хворостецький Іван Федорович (1888–1958) — живописець. Член Спілки художників України (1949). Викладацьку діяльність розпочав у Київському художньому технікумі (1929–1934). З 1935 р. працював у Київському художньому інституті: спочатку асистентом, а з 1940 р. — доцентом. Водночас викладав у Київському інженерно-будівельному інституті (1932–1936) та інших навчальних закладах міста. З 1936 р. керував студією образотворчого мистецтва в Палаці піонерів у Києві. Мистецька спадщина художника зазнала значних втрат: його іконописні роботи були знищені радянською владою, а велика кількість полотен згоріла під час Другої світової війни. Учасник всеукраїнських, всесоюзних, міжнародних мистецьких виставок від 1927 р. Персональні — у Києві, Львові, Тернополі, Кременці, Почаєві, Херсоні, Москві.

⁸⁸ Фомін Олександр Іванович (1879–1947) — український живописець і педагог. Член Спілки художників України (1939). Від 1924 р. викладав у політехнічному, від 1934 р. — у художньому інституті; від 1945 — професор. Працював у галузях пейзажу й портрета в реалістичних традиціях.

⁸⁹ Мерний Віктор Михайлович (1885–1943) — український живописець, спортсмен. Учасник й організатор пересувних виставок художників-киян (1913–1917). Бронзовий призер із важкої атлетики у середній вазі на 1-й Всеросійській олімпіаді в Києві (1913). Див: Малаков Д. Оті два роки: у Києві при німцях. Київ: Амадей, 2002. С. 196–203, 208–209.

⁹⁰ Гаєвський Валентин Григорович (1902–1990) — український театрознавець, педагог. Кандидат історичних наук (1935), кандидат мистецтвознавства (1940). Дійсний член УВАН, НТШ. У 1930-х роках викладав у мистецьких навчальних закладах. У роки нацистської окупації Києва — доцент консерваторії, директор Театрального музею. З наближенням радянських військ до Києва емігрував до США. Був доцентом Українського Вільного Університету. У США брав активну участь у діяльності Об'єднання митців української сцени (ОМУС), займався архівацією та дослідженням історії українського театру; Театральний інститут розпочинає роботу. *Українське слово* (Київ). 1941.

Окрім того, до викладацького складу інституту долучилися відомі діячі культури: режисер Г. Затворницький⁹¹, теоретик В. Ревуцький⁹², викладач ритміки Н. Манчинська⁹³ та інші.

Незабаром інститут об'єднали з консерваторією, яка розпочала роботу ще в жовтні 1941 р. у складі науково-дослідного та хореографічного відділів. Консерваторію згодом перейменували на Українську академію музичного та драматичного мистецтва ім. Миколи Лисенка. Очолив заклад син композитора — Остап Лисенко⁹⁴. Для узгодження навчальних програм, планів та розв'язання мистецьких питань при установі було створено художню раду⁹⁵.

2 груд. № 72. С. 4; О. Життя театрального інституту. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 4 берез. № 49 (64). С. 4.

⁹¹ Затворницький Гліб Дмитрович (1902–1961) — український радянський кінорежисер, сценарист, педагог. Засновник кількох театрів, а також 1-ї КЕМ (Кіноекспериментальної майстерні) у Києві. У період нацистської окупації організував у Києві театр-студію «Гроно», яка, окрім іншого, виступала з гастрольями в Берліні. Після завершення Другої світової війни повернувся в Україну, де був заарештований органами МДБ. 5 лютого 1949 р. засуджений до 25 років виправно-трудових таборів за звинуваченням у колабораціонізмі.

⁹² Ревуцький Валеріан Дмитрович (1910–2010) — видатний український театрознавець, театральний критик, педагог і славіст, професор. Іноземний дійсний член Національної академії мистецтв України, заслужений діяч мистецтв України, лауреат літературно-мистецької премії ім. І. Котляревського. Дійсний член НТШ (США), УВАН (у США та Канаді) і Канадської асоціації славістів. Член Об'єднання українських письменників «Слово». У роки Другої світової війни працював у Києві: викладачем Музично-драматичної консерваторії (1941–1942) та мистецьким керівником театру-студії «Гроно» (1942–1943). Упродовж 1943–1944 рр. викладав у Театральній студії при Інституті народної творчості у Львові. Від 1944 р. перебував в еміграції: спочатку в Італії та Великій Британії, а з 1950 р. — у Канаді. Його подальша наукова кар'єра була пов'язана з канадськими університетами: у 1960–1976 рр. — професор славістики в Університеті Британської Колумбії (Ванкувер), а в 1976–1979 рр. — в Університеті м. Вікторія.

⁹³ Манчинська Ніла (Наталія) Степанівна (1906 — ?) — хореограф і педагог. У передвоєнні роки та в період нацистської окупації викладала ритмопластику в Київському театральному інституті й Київській консерваторії. У повоєнний час продовжила викладацьку діяльність у Київському інституті театрального мистецтва, зробивши значний внесок у підготовку акторських кадрів.

⁹⁴ Лисенко Остап Миколайович (1885–1968) — український музикознавець, педагог. Син видатного композитора Миколи Лисенка. Упродовж 1919–1934 рр. викладав у Київському музично-драматичному інституті ім. М.В. Лисенка. У період нацистської окупації ректор Київської музичної академії (Консерваторії). У повоєнні роки продовжував викладацьку діяльність у Львівській (1945–1951) та Київській (1951–1968) консерваторіях. Значну частину наукової роботи присвятив дослідженню та популяризації творчої спадщини свого батька.

⁹⁵ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 14; Спр. 2. Арк. 55; Спр. 168. Арк. 13; Л. О. Національна музична та теа-

Зі звіту директора перед міською управою дізнаємося, що в місті залишилося лише 40 % довоєнного педагогічного складу, 18–20 % студентів. Відновлення закладу просувалося повільно, адже будинок консерваторії разом із більшістю музичних інструментів та обладнанням згорів унаслідок пожежі на Хрещатику наприкінці вересня⁹⁶. Тому першочерговим завданням став пошук приміщення та збір інструментів, книг і нот у покинутих квартирах⁹⁷. І хоча офіційно консерваторія розпочала роботу 6 грудня, педагоги проводили заняття вдома ще влітку та восени, працюючи без офіційної оплати⁹⁸.

Згодом КМУ виділила кілька приміщень для освітньої установи (вул.: Короленко, 78; Хрещатик, 58; Пушкінська, 32). Але розташування закладу в різних будівлях і відсутність стабільного транспортного сполучення ускладнили роботу. Додатковими негативними факторами став дефіцит палива, електроенергії та брак ізольованих класів. Лише у квітні 1942 р. консерваторія отримала будинок колишнього інженерно-будівельного інституту (вул. Пирогівська, 9)⁹⁹.

У лютому 1942 р. академію знову реорганізували, цього разу в Київську музично-драматичну консерваторію у складі відділів: музики, драматургії, дослідного й хореографічного. На той час у ній навчалось понад 200 студентів, але через матеріальні труднощі та сумнівну лояльність до окупаційної влади частину з них відрахували. Проте до 1 квітня 1942 р. кількість студентів зросла до 258, більшість із них — на фортепіанному й вокальному факультетах¹⁰⁰.

Особливістю діяльності тогочасної консерваторії стало залучення до навчання дітей і молоді різного віку. Молодші здобували освіту у двох музичних школах із семирічним навчанням, які діяли за методичної підтримки педагогічного персоналу музично-драматичної консерваторії¹⁰¹.

Навчальні програми були орієнтовані на студіювання світової класики, з особливим акцентом на твори німецьких композиторів¹⁰².

тральна освіта в Україні. *Літаври* (Київ). 1941. 30 лист. № 3. С. 4; Музична та драматургічна консерваторія. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 27 лют. № 45 (60). С. 4.

⁹⁶ Хорошунова Ирина. Первый год войны. 8 октяб-ря 1941. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (дата обращения: 03.08.2025).

⁹⁷ Там же. 28 декабря 1941. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (дата обращения: 03.08.2025).

⁹⁸ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 1–2.

⁹⁹ Там само. Арк. 2; Спр. 176. Арк. 1 зв.

¹⁰⁰ Там само. Спр. 168. Арк. 4–5, 10–11, 15.

¹⁰¹ Там само. Спр. 176. Арк. 2; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2.

¹⁰² ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 6.

Найталановитіші студенти додатково стажувалися у студії при Оперному театрі¹⁰³.

Викладацький та адміністративний персонал консерваторії налічував понад 55 осіб, з них 7 професорів, 11 доцентів і 21 асистент¹⁰⁴. Паралельно з навчальним процесом викладачі консерваторії здійснювали науково-дослідну роботу, зокрема працювали над укладанням української музично-театральної енциклопедії¹⁰⁵.

Незважаючи на складні умови, у 1942 р. відбувся перший випуск студентів (2 осіб з музичного відділу й 10 — з хореографічного). Більшість випускників працевлаштувалася в Театрі опери та балету, який функціонував від 27 грудня 1941 р. й до визволення Києва з короткими перервами¹⁰⁶. Така незначна кількість випускників пояснювалася низькою залученістю до навчання старшокурсників¹⁰⁷.

Педагоги та студенти активно інтегрувалися в культурне життя міста, беручи участь у мистецьких заходах. Зокрема, лише за період з 6 грудня 1941 р. по 1 травня 1942 р. відбулося 18 концертів, серед яких особливе місце посів захід, присвячений 100-річчю від дня народження Миколи Лисенка¹⁰⁸.

На завершення 1941/42 навчального року було проведено серію показових концертів. У першому з них, що відбувся 25 липня 1942 р. в залі Міської управи, взяли участь студенти музично-драматичного й диригентсько-хорового факультетів, Київської балетної школи і Київської хорової капели під керівництвом Василя Уманця¹⁰⁹.

---

¹⁰³ У золотoverхому Києві. *Дзвін* (Кривий Ріг). 1941. 31 жовт. № 13. С. 4; Культурне піднесення в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 1.

¹⁰⁴ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 4–5, 10–11, 15.

¹⁰⁵ У золотoverхому Києві. *Дзвін* (Кривий Ріг). 1941. 31 жовт. № 13. С. 4; Культурне піднесення в Києві. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 13 черв. № 134 (149). С. 1.

¹⁰⁶ Детальніше про діяльність Оперного театру див.: Заболотна Т. Діяльність Київської опери в роки нацистської окупації. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. пр. 2009. Вип. 12. С. 193–200.

¹⁰⁷ ДАКО Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 176. Арк. 2; КС. Київ за книжкою. *Краківські вісті*. 1942. 15 верес. № 204 (651). С. 2.

¹⁰⁸ ДАКО. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 14; Спр. 177. Арк. 1 зв.; Приходько М. Концерти Консерваторії. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 4 квіт. № 76 (91). С. 3; Урочисті збори Київської консерваторії. Подолянин (Кам'янець-Подільський). 1942. 2 трав. № 38 (72). С. 3.

¹⁰⁹ Уманець Василь Андрійович (1916–1996) — український композитор, педагог, кандидат мистецтвознавства. Вищу музичну освіту розпочав у Київській державній консерваторії (нині НМАУ ім. П. Чайковського) ще до початку Другої світової війни. У період нацистської окупації продовжував навчання та працював помічником диригента Хорової капели, брав активну участь у мистецькому житті Києва того часу. У 1945 р. закінчив консерваторію. У повоєнні роки викладав у музичних школах Києва та Дніпра, а згодом працював у Київському дер-

Професор консерваторії А. Корольков¹¹⁰ виступив із концертом 26 липня в приміщенні Педагогічного інституту. У наступні дні студенти та викладачі консерваторії продовжували радувати відвідувачів своїми досягненнями¹¹¹. Концертна діяльність була запорукою існування мистецького навчального закладу, оскільки виручені кошти від продажу квитків йшли на фінансування установи¹¹².

У 1942 р. мало відбутися концертне турне артистів капели і студентів консерваторії на Волинь, але поїздки останніх з невідомих причин скасували¹¹³. У турі взяла участь тільки Київська капела бандуристів і солісти Київської опери¹¹⁴.

Адміністрація навчального закладу намагалася підтримати студентів. По-перше, О. Лисенко домогся бронювання від вивезення на примусові роботи до Німеччини, по-друге, клопотав перед КМУ про надання малозабезпеченим студентам стипендії на оплату навчання¹¹⁵.

Однак норми вербування на роботу в Райх невпинно зростали, загроза закриття установи неблаганно наближалася. Вже з 9 вересня 1942 р., відповідно до розпорядження Київського міського голови, штат і контингент консерваторії зазнали суттєвих скорочень: кількість студентів зменшилася з 502 до 200 осіб, а викладачів — із 111 до 25. Списки скорочених працівників і студентів адміністрація мала подати на біржу праці¹¹⁶.

жавному педагогічному інституті ім. О. М. Горького (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова).

¹¹⁰ Корольков-Караліс Андрій Іванович (1907 — ?) — піаніст-віртуоз, композитор, педагог, професор. Закінчив Київську консерваторію (1925, кл. фортепіано). Від середини 1930-х років вів активну концертну діяльність у Києві та інших містах України. У 1943 р. емігрував до Австрії, де викладав у Віденській консерваторії та з успіхом виступав на провідних сценах Відня і Парижу. Був співзасновником і головою (1947–1948) Об'єднання українських професійних музикантів у Парижі. У 1948 р. переїхав до Аргентини, а згодом — до США, де поєднував гастрольну діяльність із педагогічною викладанням у музичних навчальних закладах.

¹¹¹ С. Г. Показові концерти Київської консерваторії. *Нове українське слово* (Київ). 1942. 25 лип. № 170 (185). С. 4; Концерт студентів Київської музично-драматичної консерваторії. *Українські новини* (Сміла). 1942. 19 серп. № 66 (92). С. 3

¹¹² Хорошунова Ирина. Второй год войны. 24 июля 1942. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (дата обращения: 08.06.2025).

¹¹³ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 3. Спр. 16. Арк. 170 зв., 174 зв.

¹¹⁴ Через ту бандуру... *Волинь* (Рівне). 1942. 21 черв. № 47 (75). С. 3; Ще про Київських гостей на Волині. *Волинь* (Рівне). 1942. 26 черв. № 48 (76). С. 3.

¹¹⁵ Хорошунова Ирина. Второй год войны. 30 апреля 1942. URL: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (дата обращения: 08.06.2025).

¹¹⁶ ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 20.

У липні 1943 р. консерваторію як вищий навчальний заклад було остаточно ліквідовано й перетворено на семирічну музичну школу¹¹⁷. Багато студентів — молодих акторів — з консерваторії влилося до трупи новоствореного Українського державного драматичного театру, а деякі викладачі під час відступу німецьких військ виїхали з ними¹¹⁸.

Підсумовуючи, варто наголосити, що наявність висококваліфікованих викладачів, значної кількості студентів і частково збереженої матеріально-технічної бази створювали сприятливі передумови для відновлення закладів вищої освіти в місті. Проте нацистська окупаційна влада не мала наміру розвивати освіту окупованих регіонів, і, ба більше — її вищу ланку. Лише прагматичні міркування та гострий брак фахівців змусили її дозволити обмежене функціонування медичного, ветеринарного, сільськогосподарського, гідромеліоративного інститутів та консерваторії. Ці заклади готували фахівців, критично необхідних для підтримки окупаційного режиму.

Студенти, які розпочали навчання в довоєнний період, змогли завершити його за нової влади. За приблизними підрахунками, випускниками стало 340 осіб (найбільше в медичному інституті — 125 осіб). Попри те, що вже у 1942 р. фіксувався брак освітян та інженерів, ані КПІ, ані учительський інститут так і не відновили діяльність.

Функціонування київських інститутів у роки нацистської окупації було суворо регламентованим і повністю підпорядкованим цілям загарбників. Професорсько-викладацький склад був позбавлений можливості провадити повноцінну науково-дослідну й освітню діяльність. Реєстрація професорсько-викладацьких кадрів у 1941–1942 рр. дала змогу окупаційній владі виявити науковий потенціал міста й використати його для розроблення прикладних тем, що сприяли ефективнішому визиску окупованих територій.

Політика окупаційної влади, спрямована на обмеження доступу українців до вищої освіти, стала однією з причин невдачі нацистської окупаційної політики. Як згодом визнав генерал-комісар Києва В. Магунія: «Наше трактування освітнього питання було, без сумніву, джерелом озлоблення місцевого населення»¹¹⁹.

---

¹¹⁷ По Україні. *Гайсинська газета*. 1943. 18 лип. № 27. С. 2.

¹¹⁸ Український державний драматичний театр. *Миргородські вісті*. 1943. 6 черв. № 33 (172). С. 4; ДАКО. Ф. Р-2356. Оп. 6. Спр. 44. Арк. 39.

¹¹⁹ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1944–1945). Т. 4 / Упоряд. В.М. Косик Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2000. С. 82.

Загалом зусилля української інтелігенції щодо розбудови освіти наштовхнулися на системний опір або прагматичну інструменталізацію з боку окупантів. Як засвідчив 1943-й рік, спроби реанімувати роботу вищої школи

виявилися запізнілими й безперспективними: більшість закладів так і не запрацювала повноцінно, а їхня інфраструктура була остаточно знищена або пограбована під час відступу німецьких військ.

REFERENCES

- Hanitkevych, Ya. (2010). Do istorii stanovlennia ukrainskoi vyshchoi medychnoi shkoly (medychnyi instytut v okupovanomu hitlerivtsiamy Kyievi u 1941–1943 rr.). *Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy*, 3, 47–54 [in Ukrainian].
- Hinda, V. (2012). Osvitnia polityka natsystiv v Raikhskomisariati «Ukraina». *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.* 15, 61–75 [in Ukrainian].
- Honcharenko, I. V. (2011). Pedahohichna osvita na terenakh Heneralnoho okruhu «Kyiv» Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.). *Mandrivets*, 2, 34–38 [in Ukrainian].
- Honcharenko, O. M., Honcharenko, I. V., & Kunitskyi, M. P. (2014). *Natsystska okupatsiina polityka u sferi osvity na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.): monohrafiia*. Kyiv: PP NVTs «Profi» [in Ukrainian].
- Kosyk V. M. (Comp.). (1998). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1941–1942)*, 2. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Kosyk, V. M. (Comp.). (2000). *Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentam. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1944–1945)*, 4. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Lehasova, L. V. (Ed.). (2012). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat [in Ukrainian].
- Levchenko, Y. (2021). Osvitnya ta kulturna diialnist Kyivskoho pedahohichnoho instytutu v period natsystsckoyi okupatsiyi (lystopad 1941 — veresen 1942 rr.) [Educational and Cultural Activities of the Kyiv Pedagogical Institute during the Nazi Occupation (November 1941 — September 1942)]. *Svit Clio / Clio World*, 4(3–4), 30–49 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.31392/CW-2021.4\(3-4\).03](https://doi.org/10.31392/CW-2021.4(3-4).03)
- Malakov, D. (2002). *Oti dva roky u Kyievi pry nimtsiakh*. Kyiv: Amadei [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2012). *Kurenivska trahediia 13 bereznia 1961 r. u Kyievi: prychny, obstavyny, naslidky. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.). (2021). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st. Dokumenty i materialy*, 2. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Tsybul'skyi, V. (2012). Kyivskiy hidromelioratyvnyi instytut v period natsystsckoi okupatsii. *Istoriia nauky i biohrafistyky*, 2, 201–224 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31073/istnauka202102-13>
- Yerzhabkova, B. (2008). *Shkilna sprava ta shkilna polityka v reikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944) u svitli nimetskykh dokumentiv: per. z nim.* (H. P. Zadverniuka, M. M. Shcherbatiuka, O. H. Holubtsova, I. M. Khatsevycha, trans.). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2009). Diialnist Kyivskoi opery v roky natsystsckoi okupatsii. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.*, 12, 193–200 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2015). Diialnist Kyivskoi miskoi upravly v sotsialnii sferi v pochatkovyi period okupatsii (za materialamy presy). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. pr.*, 17, 119–151 [in Ukrainian].
- Zabolotna, T. (2023). Zaklady vyshchoi osvity v Ukraini u roky natsystsckoi okupatsii: stan ta osoblyvosti diialnosti [Higher Education Institutions in Ukraine during the Nazi Occupation: State and peculiarities of activity]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy / Pages of Military History of Ukraine*, 27, 73–120 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.073>

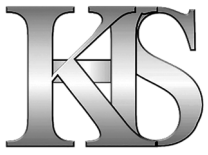
Дата першого надходження статті до редакції: 18.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Археологічний доробок

Archaeological Research

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2026.18>
УДК 902.01

Марія ВІДЕЙКО,

магістерка археології та давньої історії,
лаборантка Факультету
суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mariia VIDEIKO,

Master in Archeology and Ancient History,
Laboratory Assistant at the Faculty of Social
Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.videiko@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9786-9738>

Переправа через Дніпро біля літописного міста Треполь у 11–13 ст.

У статті розглянуто місце переправи через Дніпро біля міста Треполь у 11–13 ст., де проходила межа між землями Київського та Переяславського князівств. Літописні повідомлення, які висвітлюють події у цьому часовому проміжку, засвідчують факт і способи перетину Дніпра поблизу міста. Розташування сусідніх правобережних міст Халеп, Витачів і Святополч на високому березі річки дозволяло спостерігати як за місцем переправи, так і за пересуванням протилежним берегом. Саме там були розташовані чотири невеликі городища, які одночасно відігравали роль фортець. Про виключно військове їх призначення свідчать незначні розміри й округла форма. Така концентрація укріплень на протилежних берегах є унікальною для Дніпра. Використання військових топографічних мап, створених між другою половиною 19-го — першою половиною 20-го ст., дозволило реконструювати сітку польових доріг, які вели до берега річки з обох сторін. Розташування на цих шляхах городищ, поселень і могильників, датованих 11–13 ст., вказують на ймовірне місце переправи поблизу Треполя у часи княжої Русі.

Ключові слова: Дніпро, Треполь, середньовіччя, переправа, міста, городища, фортеці, археологічні пам'ятки.

The Crossing of the Dnipro River near the Town of Trepol in the 11th — 13th Centuries

The article identifies the location of the crossing over the Dnipro River near the town of Trepol in the 11th–13th centuries, where the border between the lands of the Kyiv and Pereiaslav principalities passed. Chronicle reports covering events during this period confirm the fact and methods of crossing the Dnipro near the town. The location of the neighboring right-bank towns of Khalep, Vytiachiv, and Sviatopolch on the high bank of the river allowed observation of both the crossing point and movement on the opposite bank. It was there that four small settlements were located, which also served as fortresses. Their small size and rounded shape indicate that they were used exclusively for military purposes. Such a concentration of fortifications on opposite banks is unique for the Dnipro River. The use of military topographic maps created between the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries made